

HISTÒRIA

Notes sobre els contactes polítics, comercials i culturals entre el comtat d'Empúries i l'illa de Sardenya durant els segles XIII-XIV

Per Jordi Canet Avilés^(*)

Resum

El comtat d'Empúries va tenir al llarg de l'època medieval intensos contactes polítics, comercials i culturals amb altres territoris que conformaven la Corona d'Aragó, especialment durant l'expansió catalana al Mediterrani. En el següent treball es recullen noves dades de la presència de destacats membres del casal comtal d'Empúries a l'illa de Sardenya al segle XIV en temps de la conquesta catalana de Sardenya, que palesen l'interès dels comtes d'Empúries en posseir un enclavament estratègic en la ruta de les illes, fet que pot explicar la catalanització de l'antic topònim Castell d'Empúries de l'actual població de Castelsardo, vinculada a la diòcesi sarda d'Empúries.

Paraules clau

Comtat d'Empúries, Sardenya, trobadors, Castell d'Empúries, segles XIII-XIV

Abstract

The County of Empúries had during the medieval age intense political contacts, trade and cultural links with other territories that formed the Crown of Aragon, especially during the Catalan expansion in the Mediterranean. The following work is collected new data on the presence of prominent members of Empúries county on the island of Sardenya in the late fourteenth century during the Catalan conquest of Sardenya, which reveal interest in owning counts of Empúries a strategic location in the path of the islands, which may explain catalanising the old name of Castell Empúries town of Castelsardo, in the actual diocese of Empúries.

Keywords

County of Empúries, Sardenya, troubadours, Castell d'Empúries, thirteenth to fourteenth century

Recepció: 22/05/2014 • Acceptació: 10/10/2014.

* Llicenciat en Filologia Hispànica. Universitat de Barcelona (1998). jordicanet@hotmail.com

DOI: 10.2436/20.8010.01.162

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, volum 45 (2014)
Jordi Canet Avilés

ANTECEDENTS HISTÒRICS ANTERIORS A LA CONQUESTA CATALANA DE SARDENYA (1323-1329)

L'illa de Sardenya era la peça que faltava completar a l'anomenada "ruta de les illes". Representava una escala en el tràfic mercantil, un punt estratègic en relació amb el nord d'Àfrica i per al control de les riqueses naturals de l'illa en mines d'argent, en pesqueres de corall, en salines i en cereals. El domini català a Sardenya a partir de mitjan segle XIV també provocà l'enfrontament incessant, al llarg de dos segles, entre catalans i genovesos. Amb tot, cal remarcar els contactes comercials, polítics i culturals entre Catalunya i Sardenya anteriors a la conquesta militar de l'illa. Sardenya era, durant l'època medieval, una illa poc poblada i d'una economia agrícola i ramadera escassament desenvolupada, basada en la producció de blat, formatge, cuir, llana i sal de les salines de Càller (al sud de l'illa), però foren les mines de plata d'Esglésies (al sud-est) les que crearen el miratge d'una illa rica, factor que influí segurament en l'interès català de conquerir-la, personalitzat en la figura del rei Jaume II, en plena expansió de la Corona catalanoaragonesa a la Mediterrània. L'illa sarda no fou objecte de l'interès únicament dels catalans, ja que diverses potències marítimes durant el període medieval, després de l'ocupació sarraïna del segle XI, començaren a cobejar-la, entre elles Gènova que durant molt de temps exerciren llur influència damunt una meitat de l'illa i els pisans sobre l'altra. El 1187, però, els pisans tragueren els genovesos de l'illa. Durant l'època medieval, Sardenya estava dividida administrativament i política des del segle X en els quatre jutjats (*giudicato*) que funcionaven com petits regnes: Càller (el més antic i important), Arborea, Torres (o Logudor) i Gal·lura, que responien a les administracions establertes inicialment pels musulmans i posteriorment pels bizantins.

Al llarg dels segles continuaren les disputes i els pisans, entretant, reeixiren en emparar-se dels jutjats de Càller i de la Gal·lura tot casant els seus habitants amb les pubilles d'ambdós estats, que romanien formalment

autònoms. També els genovesos, amb les famílies Doria i Spinola, aconseguiren posar el jutjat de Torres sota llur influència. D'aquests quatre jutjats, només un, el d'Arborea, continuava a final del segle XIII en mans d'una dinastia autòctona, bé que d'origen català, els Bas-Serra. Els orígens remots de la relació de parentiu entre el casal d'Aragó i els jutges d'Arborea, vescomtes de Bas a Catalunya, es remuntaven al matrimoni celebrat l'any 1157 entre Agalburza de Bas, neboda de Ramon Berenguer IV, amb Barison I de Lacon-Serra, jutge d'Arborea. A partir del Compromís d'Oristany, estipulat el 20 de febrer de 1187, els jutges d'Arborea ostentaren el títol català de vescomtes de Bas. Com que els vescomtes van residir de manera permanent a Sardenya, s'encarregaren de l'administració del seu feu, amb el mateix títol, llurs parents residents a Catalunya. Aquesta dualitat originà una intensa relació entre els jutges d'Arborea i els regents catalans fins als anys 1231-1241, en què Pere d'Arborea ven el feu al seu procurador Simó de Palau. El jutjat d'Arborea esdevingué el protagonista de la lluita sarda d'independència del segle XIV. L'escassa presència de Sardenya a les quatre grans cròniques medievals catalanes pot significar la manca d'una activitat diplomàtica prou rellevant tot i la consciència de la importància de l'enclavament de l'illa per a la futura expansió catalana pel Mediterrani, a excepció dels contactes i dels enllaços matrimonials dels darrers representants del casal comtal d'Empúries amb membres de la noblesa sarda dels segles XIII i XIV.

El casal comtal autòcton d'Empúries tingué una doble via de contacte amb els senyors de Sardenya: d'una banda, el comte Ponç Hug III, comte d'Empúries entre 1230 i 1269 (nascut vers 1205 i mort el 1269), fill d'Hug IV (comte d'Empúries 1200-1230), es casà en primeres núpcies vers l'any 1230 amb Beneta de Torres o de Lacon-Gunde, filla d'Agnesa di Massa i de Marià II de Lacon-Gunde, jutge de Torres a Sardenya, una població situada a la costa nord de l'illa i molt propera a Castelsardo. Aquest matrimoni entre el comte d'Empúries Ponç Hug III i un membre d'una família senyorial sarda pal·lesa els contactes i l'interès comtal en una època força anterior a la conquesta catalana de Sardenya (1323-1329) i uns anys abans, també, a la sol·licitud feta pel rei Jaume I el Conqueridor l'any 1267 al papa Climent IV per a la infeudació de l'illa, a la qual també aspiraven l'infant Enric, germà d'Alfons X de Castella, i Carles d'Anjou. De fet, el mateix rei Jaume I estava emparentat amb els jutges d'Arborea, als quals Joaquim Miret i Sans atribuïa una certa consciència de «catalanitat».⁽¹⁾

1. Joaquim MIRET I SANS, "Notes històriques de Sardenya anteriors a la dominació catalana", *Archivio Storico Sardo*, V (1909), p. 5. Del mateix autor: *Los vescomtes de Bas en la illa de Sardenya*, Barcelona, 1901.

Figura 1. Mapa de l'illa de Sardenya amb la repartició territorial dels quatre jutjats (giudicato) al segle xv.

El fill de Ponç Hug III i de la seva segona esposa, Teresa Fernández de Lara, el comte Hug V (1269-1277) fou precisament vescomte de Bas *maritale nomine* pel seu matrimoni l'any 1248 amb Sibilla de Palou, vescomtessa de Bas. El seus tres fills foren també vescomtes de Bas i descendents, per tant, dels procuradors a Catalunya dels jutges d'Arborea sards: el comte Ponç Hug IV (1277-1313), vescomte de Bas, es casà l'any 1269 amb Marquesa I, vescomtessa de Cabrera; fra Ramon d'Empúries, vescomte de Bas per donació reial de 1323 a 1331, que fou a més el primer gran prior de Catalunya de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem (1319-1323); i Hug (o Huguet), vescomte de Bas entre 1331 i 1335, que fou també comte de Squillace (a Calàbria, sud d'Itàlia), senyor de Paterno i que lluità a Sicília per la causa del rei Frederic. El successor de Ponç Hug IV i darrer comte de la

dinastia autòctona d'Empúries, Ponç Hug V o *Malgaulí*, comte d'Empúries entre 1313 i 1322, fou també vescomte de Bas i es casà l'any 1313 a Sicília amb Elisabet de Sicília, filla del rei Frederic II (germà del rei Jaume II de Catalunya-Aragó) i d'Elionor de Nàpols.

LA CONQUESTA DE SARDENYA (1323-39) I LA PRIMERA GUERRA AMB GÈNOVA (1330-36)

La conquesta catalana de Sardenya, que tingué lloc entre els anys 1323 i 1329 sota el regnat de Jaume II, fou el resultat de la renúncia catalana a la corona de Sicília, pactada a la Pau d'Anagni el 1295, compensada amb la concessió de Còrsega i Sardenya. Investit a Roma el 4 d'abril de 1297, Jaume II trigà més de vint-i-cinc anys a fer efectius els drets sobre l'illa. L'estol català desembarcà a Sardenya el juny de 1323 i posà setge a la vila marinera d'Esglésies i al port de Càller, principal ciutat en poder de Pisa. La campanya s'allargà fins al juliol de 1324, en rendir-se Càller, fet que posà fi a la guerra amb Pisa.⁽²⁾ Tot i així, el control sobre Sardenya no fou mai complet. Els genovesos, que tenien interessos al nord de l'illa, esperonaren els llinatges locals a no obeir les autoritats catalanes. Sota els reis catalanoaragonesos, Sardenya formà un regne autònom, unit als altres regnes de la corona pels llaços de subjecció a un sobirà comú. Tingué un governador o lloctinent general resident a Càller. Però les revoltes i les campanyes militars no cessaren definitivament, i l'estabilitat real no s'aconseguí fins al 1421. Gènova no acceptà la presència catalana a Sardenya i va promoure la guerra del cors a la Mediterrània occidental, especialment a Sicília. Al setembre de 1330, el rei Alfons el Benigne autoritzà l'acord entre la ciutat de Barcelona i el regne de Mallorca per declarar la guerra a Gènova, que s'allargà sis anys.

PERE EL CERIMONIÓS I LA PAU DE SANLURI (1353-1364)

La revolta sarda empitjorà a mesura que els interessos entre catalans i genovesos es feien cada cop més incompatibles i s'agreujà quan el rei Pere III el Cerimoniós nodrí el projecte d'estendre el domini sobre l'illa de Còrsega. Els Doria, d'origen genovès i senyors de l'Alguer i de Castell d'Empúries,

2. Francesco Cesare CASULA, *La Sardenya catalano-aragonesa. Perfil històric*, Barcelona, Ed. Rafael Dalmau, 1985 [Traducció de Pere Català i Roca].

assetjaren Sàsser, que fou alliberada per Marià IV d'Arborea, i derrotaren les forces reials a la batalla d'Aidu de Turdu, on morí el governador Guillem de Cervelló i de Banyeres el 1347, prengueren Sàsser i aixecaren bona part del nord de l'illa contra els catalans. La fidelitat dels jutges d'Arborea a la corona fou decisiva per recuperar Sàsser i obligar els Doria a abandonar Sardenya.

Un nou aixecament contra els catalans, aquest cop per part de la defecció de Marià IV d'Arborea a la causa catalana, ocasionà la victòria catalana a la batalla naval de Porto Conte el 27 d'agost de 1353, gràcies a la qual els catalans ocuparen l'Alguer, que seria evacuada i repoblada amb catalans per ordre del rei Pere III. El 1355 se signà la pau de Sanluri, per la qual es fixà la partició de l'illa entre la corona i les principals faccions sardes. La *Crònica* de Pere III el Cerimoniós recull els següents fets que tingueren lloc els mesos de juliol i agost de 1353:

“(...) Hac encara cert ardit que En Riambau de Corbera, governador de Sardenya, havia pres Castell Genovès [Castelsardo], lo qual genoveses tenien en l'illa de Sardenya, significant-li que vingués tost, que l'Alguer soferia gran destret de viandes.”⁽³⁾

Durant la segona meitat del segle XIV, destacà entre els nombrosos nobles sards Brancaleó Doria (1357-1409), comte de Muntileó, que succeí el seu oncle Mateu Doria. Durant les hostilitats, lluità a favor dels catalans contra el jutge Marià IV d'Arborea, però en casar-se amb la filla d'aquest, Elionor, canvià de bàndol. Morts Marià IV i el germà d'Elionor, Hug IV (1383), el matrimoni féu nomenar successor llur fill Frederic I d'Arborea, i Brancaleó demanà protecció a Pere III de Catalunya-Aragó. El rei el retingué com a ostatge a Càller per tal d'assegurar la pau a Sardenya, i, després d'haver intentat fugir (1385), hagué de sotmetre's amb la muller a l'autoritat reial (1386 i 1388). Alliberat el 1390 en temps del rei Martí I, es rebel·là novament, i prengué Sanluri i Esglésies. Morts Elionor (1402) i el seu altre fill Marià V (1407), s'uní al bàndol del vescomte Guillem II de Narbona, que al·legava drets al jutjat. Fou derrotat a Castelgenovese (Castelsardo) pels catalans, i morí empresonat el 1409.

El rei Martí I practicà una política de distensió, però aviat les lluites foren repeses. Els catalans derrotaren els sardoarboresos a Sanluri el 1409, però en morir Martí I, els sards reprengueren la revolta al nord. Ferran I va fer un altre acord amb ells, però fou Alfons IV qui acabà la reconquesta el 1420 després d'un segle de resistència dels sards, amb el pacte signat pel

3. Pere III el Cerimoniós, *Crònica*, Edicions 62, Barcelona, 1995, cap. V, p. 219.

vescomte Guillem II de Narbona, hereu dels jutges d'Arborea, pel qual renunciava als seus drets sobre Sardenya. Se'n seguí un període aparentment pacífic, alterat només per les revoltes de Nicolau Doria els anys 1436 i 1448. Ha de ser aquesta darrera revolta sarda de l'any 1448 a partir de la qual la ciutat de Castelsardo, fins aleshores anomenada Castelgenovese, rebé el nom de Castell d'Empúries (o simplement Empúries) per la conquesta i ocupació catalana i, posteriorment, Castellaragonès. La ciutat, a la província de Sàsser i dins el judicat de Torres o Logudor, fou un centre coraller i antiga plaça fundada pels Doria (d'origen genovès) al segle XII, motiu pel qual rebé inicialment el nom de Castelgenovese o Castell Genovès. El 1767, durant la formació d'un nou sentiment independentista sard, li fou donat el nom actual de Castelsardo. Fou, a més, seu episcopal (diòcesi d'Empúries).⁽⁴⁾

ELS CONTACTES CULTURALS ENTRE LA CORONA D'ARAGÓ I SARDENYA ALS SEGLES XIII-XIV

Amb anterioritat a la conquesta catalana de Sardenya dels anys 1323 i 1329, els judicats sards podien haver entrat en contacte amb la cultura trobadoresca precisament a través de les relacions comercials entre l'illa i els regnes marítics de la Corona d'Aragó. A més d'això, el matrimoni entre Agalburza de Bas amb Barison I d'Arborea (1157) coincidia amb l'«època alfonsina» de la lírica provençal: la cort d'Alfons I el Cast (1162-1196, anomenat també Alfons el Trobador), cosí d'Agalburza, fou freqüentada per la majoria dels trobadors ultrapirinencs, alhora que tot seguint l'exemple del monarca sorgien els primers trobadors catalans. Per a les famílies que, acompanyant Agalburza, s'establiren a Arborea, havien de ser per tant habituals tant la llengua com els conceptes propis de la literatura dels trobadors.⁽⁵⁾

Aquesta petita colònia catalana de Sardenya, a més, pogué entrar en contacte directe amb cercles pisans i genovesos relacionats amb la literatura provençal, sobretot els Doria i els Malaspina. Més enllà dels membres d'aquests llinatges, sobresurt el trobador pisà Terramaygnis de Pisa i

4. "Castelsardo", *Gran Enciclopedia Catalana*, Barcelona, Ed. Enciclopedia Catalana, 1999, vol. 6, p. 478. Consultada l'Editorial, no consta l'autor de l'entrada a l'enciclopèdia sobre aquesta població.

5. Joan ARMANGUÉ, "Primers contactes culturals entre els Països Catalans i Sardenya (1113-1323)", *Revista de l'Alguer*, IV, 4 (1993), p. 35-53.

resident a Sardenya, autor del tractat en versos provençals *Doctrina d'Acort* (d'aproximadament l'any 1280), basat en les *Razos de trobar* del trobador català Ramon Vidal de Besalú. Fou precisament aquest trobador besaluenc qui cantà al seu itinerari per les corts de la noblesa occitanocatalana la vivència de l'esperit cavalleresc a la capital del comtat d'Empúries, tot fent referència explícita als comtes Ponç Hug II (1173-1200) i Hug IV (1200-1230). Cal afegir en aquest context el fet que el comte d'Empúries Ponç Hug IV (1277-1313), fill de Sibila de Bas i descendent dels procuradors a Catalunya dels jutges d'Arborea, compongué dues estrofes i una tornada en provençal adreçades al rei Frederic III de Sicília vers l'any 1298.⁽⁶⁾

Miquel Pujol Canelles recull també el fervor poètic i la sensibilitat cultural de la cort del comte Ponç Hug IV a la seva obra sobre la producció poètica de Castelló d'Empúries d'estil trobadoresc de final del segle XIII i principis del segle XIV: "No és doncs, gens estrany que en aquest clima trobadoresc, propi de l'època, alguns dels nostres comtes sentissin la fiblada de la inspiració i componguessin també versos. Almenys de Ponç Hug IV d'Empúries (1277-1313) sabem que estava dotat de l'art de la poesia. En ocasió que el rei de Sicília, Frederic III, sol·licità d'aquest comte auxili en la guerra que s'acostava entre ell i el seu germà, el rei Jaume II, s'havia creat entre ambdós monarques una situació molt tibant. El sicilià s'adonava que es feien preparatius bèl·lics per tal d'obligar-lo a abdicar la corona. Aquesta circumstància esdevenia a la primera meitat de l'any 1298".⁽⁷⁾

A final del segle XIII els interessos catalans per l'illa de Sicília feren esclatar un conflicte entre el rei Jaume II el Just (1291-1327) i el seu germà el rei Frederic III de Sicília (1295-1337). Quan la situació entre els dos monarques es féu molt tibant i Frederic s'adonà que Jaume II feia preparatius bèl·lics per tal d'obligar-lo a abandonar la reialesa de Sicília i posar-la a disposició del papa, Frederic III, que ja s'havia coronat com a rei a la catedral de Palerm el març de 1296, va trametre un missatger a Catalunya, Montaner Pérez de Sosa, amb la finalitat d'induir cavallers, barons i ciutats de la Corona d'Aragó que fessin desistir Jaume II dels seus propòsits hostils; i aquest en assabentar-se de la presència del missatger als seus dominis, l'empresonà i després l'expulsà.

6. Santiago SOBREQÜES, *Els barons de Catalunya*, (Barcelona, 1957), p. 90-91; i Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, 1964, I, p. 184.

7. Miquel PUJOL I CANELLES, *Poesia occitanocatalana de Castelló d'Empúries. Recull de poemes de final del segle XIII i primer terç del XIV*, Figueres, 2001, Institut d'Estudis Empordanesos, p. 56 i següents.

Això s'esdevenia a la primera meitat de l'any 1298, que és quan, sens dubte, cal col·locar l'única poesia conservada de Frederic III (que segueix les rimes i les estrofes d'un sirventès de Guillem de Berguedà titulat *Un sirventès ai en cor a bastir*) on exposa els seus drets i els seus propòsits de defensar-los de manera que sigui convincent entre catalans i aragonesos. Els versos de Frederic són encomanats a un missatger a qui dona el nom de "N'Ebble", sota el qual es podria amagar l'esmentat Montaner Pérez de Sosa o, potser cosa més versemblant, podria ser el nom d'un joglar que acompanyava aquell cavaller en la seva delicada missatgeria a la península Ibèrica.⁸ A la primera estrofa, Frederic III diu que no s'inquieta per la guerra, car, encara que alguns l'abandonen, són molts els qui li resten fidels. La segona estrofa i la tornada són:

Ges per guerra no-m cahl aver consir
ne non es dreiz de meus amis mi plangna,
c'a mon secors vei mos parens venir,
e de m'onor chascuns se forza e-s langna
perche-l meu nom mojour cors pel mon aia;
e, se neguns par che de mi s'estraia,
no l'en blasmi, ch'eu men tal faiz apert
ch'onor e prez mos lignages non pert.

Pero-l reson dels catelans auxir
e d'Aragon puig far part Alamagna,
e so ch'enpres mon paire gent fenir.
Del rengn'aver crei che per dreix me tangna;
e se per so de mal faire m'assaia
niguns parens car li chresch'onor gaia,
be porra far dampnag'a descubert
ch'en altre vol no dormi ni-m despert.
N'Ebble, va dir a cui ch'aussir s'o plaia
che dels latins lor singnoriu m'apaia,
per qu'eu aurai lor, e il me oer sert:
mas mei parenz mi van un pauc cubert.

8. Ruggero M. RUGGIERI, "La poesia provenzale alla corte di Federico III di Sicilia", a *Bolletino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani*, I, (1953), p. 217.

Traducció:

“No em cal neguitejar per guerra i no és just que dels meus amics em queixi, perquè en mon socors veig venir els meus parents i del meu honor cadascun d’ells s’esforça i es capfica perquè el meu nom més curs pel món tingui; i si sembla que algú de mi se separa, no el blasmo, perquè jo porto obertament aquest fet per tal que honor i mèrit mon llinatge no perdi. Però jo puc fer oir la fama dels catalans i d’Aragó més enllà d’Alemanya i acabar dignament el que el meu pare va emprendre [o sigui la dominació de Sicília, contra els francesos i l’Església]. Crec que per dret em pertany la possessió del regne; i si algun parent [al·lusió al seu germà Jaume II] intenta danyar-me per aquest raó, car amb això augmenta el seu gran honor [Jaume II havia rebut del Papa Còrsega i Sardenya a canvi d’abandonar Sicília], que em damnifiqui descobertament, car no desitjo altra cosa adormit ni despert. Ebbble, vés a dir, a qui es plagui d’escoltar-ho, que em complau la senyoria dels llatins [dels sicilians]; per què, jo els tindré a ells i ells em tindran a mi. Però els meus parents es captenen envers mi amb una mica d’hipocresia”.

Aquesta poesia, on Frederic III reproduïx l’esquema mètric i les rimes d’un sirventès de Guillem de Berguedà i que també imità Ramon Berenguer de Provença, degué arribar molt aviat a Catalunya, on l’escoltà Ponç Hug IV comte d’Empúries que havia estat abans a Sicília, regne del qual restà el seu germà Huguet vescomte de Bas i comte de Squillacce. Ponç Hug IV, contra el que solen afirmar els historiadors moderns, no participà en la guerra a la banda de Frederic, sinó que lluità a les galeres fidels de Jaume II a la batalla del Capo Orlando (el juliol de 1299), mentre que a les sicilianes, que foren desfetes, es trobava el seu germà Huguet. Però en sentir el primer semestre de 1298 els versos de Frederic III, príncep pel qual realment sentia afecció, sense que per això deixés d’ésser fidel a Jaume II, el comte li escriví i envià la seva composició:

A l'onrat rei Frederic terz vai dir
qu’a noble cors no·s taing poder sofragna
per re qu’om te, e pusc li ben plevir
che dels parenz ch’aten de vas Espagna
secors ogan non creia ch’a lui vaia,
mas a l’estiu fasa conte cha l’aia,
e dels amics, e tegna li oill ubert,
che l’acoilla pales e descubert.

Ne no-s cuig ges che-l seus parenz desir
ch'el perda tan che-l regne no-il remagna,
ne-l bais d'onor per franzeis enrechir,
ch'en laiseron lo plan e la montagna.
Confunda-ls Deus e lor orgoil dezaia...
Pero lo rei e cicilian traia
onrat del faitz, che-l publat e-l desert
defendon ben: d'acho sion apert.

Del govern rei me platz car non s'esmaia
per paraulas, spol qu'a bona fin traia
so che-l paire chonquis a lei de sert,
e, si-l reten, tenrem l'en per espert.

Traducció:

“[Joglar], a l'honorat rei Frederic terç vés a dir que no escau a noble cor mancança de poder per res que li esdevingui, i li puc ben assegurar que no crec que aquest any vagin a socórrer-lo els parents que espera Espanya, mes que faci compte que els tindrà a l'estiu, i també els amics; i que mantingui els ulls oberts per tal d'acollir-los palesament i descoberta (?). No cregui pas que el seu parent [Jaume II] desitgi que es quedi sense regne, ni que humiliï el seu honor per enriquir els francesos, que abandonaren el pla i la muntanya. ¡Déu els confongui i desfaci llur orgull! Però que el rei i els sicilians en surtin amb honor i defensin bé poblat i desert: que estiguin prests a fer-ho. Em plau el jove rei perquè no es descoratja per paraules, a condició que porti a bona fi el que en bona llei conquerí el seu pare [Pere el Gran], que, si ho conserva, el tindrem per molt expert”.

El comte d'Empúries Ponç Hug IV respongué amb aquestes dues estrofes i una tornada datades del primer semestre de 1298 a la poesia del rei Frederic III de Sicília, per manifestar-li que no traeix la seva actitud respecte als dos reis germans, Frederic i Jaume II. La poesia de Ponç Hug IV és un model de diplomàcia i de fidelitat a un rei (Jaume II el Just) i d'afecte a un amic (Frederic de Sicília).⁽⁹⁾

9. Martí de RIQUER; Antoni COMAS; Joaquim MOLAS, *Història de la literatura catalana*; vol. 1, “Part Antiga”, Barcelona, Editorial Ariel, SA, 1993, p. 182-185.

El comte d'Empúries no acut a la crida de Frederic, ni tan sols li dóna esperances d'un auxili procedent de Catalunya, sinó que ajorna aquest punt, sens dubte cregut que el conflicte no arribarà a produir-se. Però, per altra banda, defensa el seu rei Jaume II de l'acusació (des del costat sicilià prou justificada) de voler que els francesos tornin a dominar Sicília. Ponç Hug, que havia lluitat contra aquests llavors de la invasió de Catalunya, a la qual cosa es refereix, segurament, quan diu que "abandonaren el pla i la muntanya"), els maleeix de tot cor. En el fons aquests versos semblen traslluir el conflicte que es produïa dintre l'ànim del mateix Jaume II i dels seus vassalls, a causa de la necessitat política d'ajudar l'Església i els francesos contra Sicília i el desig íntim que el regne de Frederic III conservés la seva independència i la seva vinculació al llinatge reial de Barcelona. Amb les composicions canviades entre Frederic III i el comte d'Empúries tenim un nou exemple de poesia al servei d'una causa política, cosa tan freqüent entre els trobadors occitans i catalans i que tantes vegades es donà a la Corona d'Aragó.

Es dóna el cas que els contactes entre el comte Ponç Hug IV i els territoris i ciutats italianes no es limitaren a les illes de Sardenya i de Sicília, ja que hi ha constància històrica de conflictes entre aquest comte i la ciutat de Venècia.⁽¹⁰⁾ L'any 1309, el papa Climent V inicia un procés, excomunica els venecians i obre una croada contra ells per haver ocupat la ciutat de Ferrara. En aquest context i emparant-se amb la crida papal, Ponç Hug IV captura l'any següent una nau comercial veneciana procedent d'Alexandria, quan el comte tornava amb la seva flota de cinc galeres d'una altra expedició contra els turcs a l'illa de Rodes, per la qual cosa fou obligat a restablir el valor econòmic de la captura a través d'una forta multa econòmica i de l'alienació de cinc viles i castells del comtat d'Empúries (Ultrera, la Clusa, Verges, la Tallada i Cadaqués).

LA CATALANITZACIÓ DEL TOPÒNIM CASTELGENOVESE PER CASTELL D'EMPÚRIES

Però tornant al cas que ens ocupa, la presència empordanesa a l'illa de Sardenya, quina explicació històrica hi ha del topònim històric Castell d'Empúries de l'actual ciutat de Castelsardo a l'illa de Sardenya? Fins ara, a partir de les referències historiogràfiques i literàries catalanes, no trobem cap indicatiu directe per respondre a aquesta pregunta i no podem fer res més

10. Maria Isabel SIMÓ RODRÍGUEZ, "Un conflicto entre Ponce Hugo IV, conde de Ampurias, y los venecianos", a *Historia, Instituciones y Documentos*, vol. IV, Sevilla, 1977.

que proposar possibles hipòtesis que donin sentit a aquest topònim medieval catalanitzat. Al llarg dels segles, des de la seva fundació al segle XII per part dels genovesos, Castelsardo ha rebut els següents noms, segons la definició que hom llegeix a la *Gran Enciclopèdia Catalana*:

Al segle XII-1448: Castelgenovese (Castell Genovès)

Entre 1448 i 1767: Castell d'Empúries ~ Castellaragonès

Entre 1767 i 2013: Castelsardo

No obstant això, cal plantejar la possibilitat que la data d'ocupació catalana d'aquesta població i, per tant, la catalanització del topònim italià Castelgenovese per Castell d'Empúries sigui força anterior a l'any 1448 que ofereix la *Gran Enciclopèdia Catalana*, ja que la conquesta militar catalana de Sardenya té lloc entre els anys 1323 i 1329, i la primera guerra contra els genovesos pel domini de l'illa es produeix entre 1330 i 1336. Per tant, la "catalanització" del nom és possible que es produís com a resultat del període de l'ocupació de l'illa per part de les hosts de Pere III el Cerimoniós en plena expansió catalana a la Mediterrània, i per tant fos anterior a 1448, una data que sembla molt tardana. És més aviat probable que la catalanització es produís amb la derrota ja esmentada del noble sard Brancaleó Doria a Castelgenovese pels catalans el 1409, any que coincideix precisament amb l'inici del període d'empenyorament de part del territori del comtat d'Empúries a la Diputació del General i a la ciutat de Barcelona a càrrec del rei Martí I per fer front precisament a les despeses de la guerra a Sardenya.

D'altra banda, a partir dels anys 1360 i 1370 sovintegen les referències de transaccions comercials de mercaders castellanins a Sardenya. El 14 de juliol de 1379, els mercaders Bernat Sala i Pere Desgrau de Castelló d'Empúries compren 17 lliures de *sendadells* (teixit) de diversos colors a Abram de Monso i Isach Abrahe, jueus d'Alguer, pel preu de 7 lliures, 15 sous i 6 diners. D'aquest mateix any, es documenta la venda d'un costal d'herba d'Alguer enviada a Castelló d'Empúries amb la coca de Berenguer Vieta, venut a Barcelona pel Juceff Vinarig, corredor públic, a Astruch Ronay, jueu, per 31 lliures, 16 sous i 7 diners en moneda barcelonesa.⁽¹¹⁾

Una dada històrica reforça la hipòtesi de la catalanització del topònim durant el segle XIV: la presència d'un membre de la noblesa pertanyent al casal comtal d'Empúries a Sardenya precisament durant els primers anys

11. ACA, Reial Patrimoni, M. R., reg 2102, cc. 25r-25v, cart. Citat a Cecilia TASCÀ (ed.), *Gli ebrei in Sardegna nel XIV secolo. Società, cultura, istituzioni*, Cagliari, Deputazione di storia patria per la Sardegna, 1992.

d'incursió i ocupació militar de Sardenya. Hi ha constància d'un oficial anomenat Ramon d'Empúries a Sardenya entre els anys 1323 i 1338 i, sobretot, com a lloctinent del governador de l'illa el 1362.⁽¹²⁾ De quin Ramon d'Empúries es tracta? Si tenim en compte l'arbre genealògic del casal d'Empúries, són dues les opcions: en primer lloc, pot tractar-se d'un nebot del comte Ponç Hug IV, Ramon (fill il·legítim d'Hugueta, vescomte de Bas), del qual se sap que morí el mes de març de 1365. I en segon lloc, podria tractar-se de fra Ramon d'Empúries (? – ?, 1339), fill del comte Hug V d'Empúries i germà de Ponç Hug IV.

Fra Ramon d'Empúries, vescomte de Bas (1323-1331), monjo hospitaler, comanador de Castelló d'Empúries i primer gran prior de Catalunya de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem (1319-1323), fou un personatge important de les corts de Jaume II i d'Alfons el Benigne. Aquest darrer el nomenà el 1334 tutor del seu nebot Joan, fill gran del comte, l'Infant Pere I. Rebé moltes donacions al comtat d'Empúries i al vescomtat de Bas. En crear-se el priorat de Catalunya, en fou nomenat el primer gran prior. El 1322, arran de la mort del seu nebot Ponç Hug V, *Malgaulí*, el vescomtat de Bas revertí a la corona, però Jaume II hagué de lliurar-lo a fra Ramon en penyora d'una hipoteca de 40.000 sous que gravava el vescomtat de Bas. El 1331, liquidat el deute, aquest revertí en la corona.

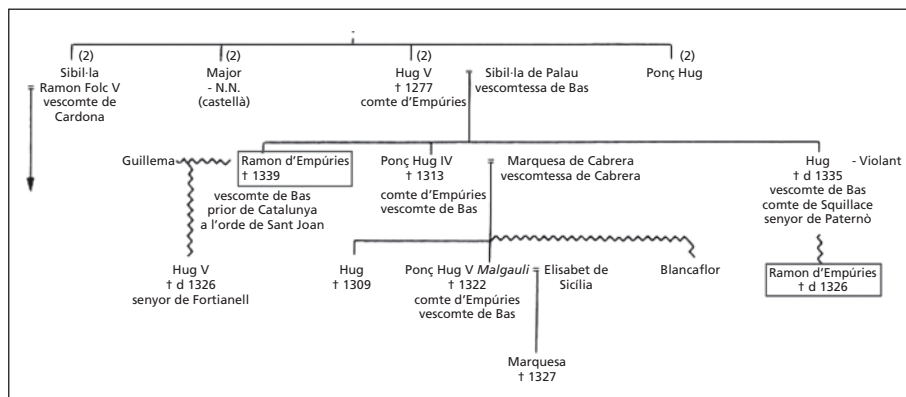

Figura 2. Genealogia dels comtes d'Empúries (segles XIII-XIV).

Font: Gran Enciclopèdia Catalana.

12. Maria-Mercè COSTA, "Oficials de la Corona d'Aragó a Sardenya (segle XIV). Notes biogràfiques", *Archivio Storico Sardo*, XXIX (Càller, 1964), p. 323-377.

Segons Miquel Pujol,⁽¹³⁾ l'any 1333 marca el final dels anys de residència de fra Ramon d'Empúries a la vila de Castelló d'Empúries. L'exprior abandona aquest any la casa castellanina de la comanda del Temple i, protegit d'un salconduit del rei Alfons II, inicia amb el seu seguici de familiars i domèstics un itinerari per tots els estats de la Corona d'Aragó, finalitzant amb una visita jubilar al Sant Pare, resident aleshores a Avinyó, on probablement mor l'any 1339. És probable que durant aquests anys fra Ramon d'Empúries residís o s'establís temporalment a Sardenya.

Cal plantejar la possibilitat que un (o els dos) Ramon d'Empúries participés a la conquesta catalana de Sardenya, bé en nom del comtat d'Empúries o bé com a cavaller hospitaler –en el cas de fra Ramon d'Empúries–, motiu pel qual rebés per part del rei Alfons III o de Pere III el feu de Castelsardo, situat al nord de l'illa al golf de l'Asinara i prop de Porto Torres (recordem la unió matrimonial el 1230 entre el comte Ponç Hug III i

Imatge 4. Imatge actual de Castelsardo des del mar, amb la muralla medieval en primer terme i, a la dreta, la concatedral de Sant'Antonio Abate.

13. Miquel PUJOL i CANELLES, "La casa del Temple de Castelló d'Empúries", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 28, Figueres, (1995), p. 133.

Beneta de Torres, filla de Marià II, jutge de Torres) i de l'Alguer. És probable que rebés únicament la possessió de la castlania del castell de la població, i que el castell i per extensió la població medieval de Castelgenovese fos inclòs a la diòcesi d'un nou bisbat d'Empúries, després del fallit intent dels darrers comtes d'Empúries del casal autòcton de restablir l'antic bisbat d'Empúries al territori continental. Per tant, si aquesta possibilitat fos certa, caldria avançar la data de la catalanització del topònim genovès Castelgenovese per Castell d'Empúries de l'any 1448 a l'any 1409 o bé, encara més, a l'any 1362 segons la presència de Ramon d'Empúries com a lloctinent del governador de l'illa i fins i tot als anys 1323-1338.

LA DIÒCESI DE TEMPIO-EMPÚRIES DE SARDENYA

L'actual diòcesi de Tempio-Empúries (en llatí *Diocesis Templensis-Ampuriensis*) pertany a l'arxidiòcesi de Sàsser dins la regió eclesiàstica de Sardenya. Inclou les regions històriques de Costa Smeralda a la província d'Olbia-Tempio, i Anglona a la de Sàsser. La seu episcopal és la ciutat sarda de Tempio Pausania, on es troba la catedral de San Pietro. A Castelsardo, seu concatedralícia de la diòcesi, hi ha la concatedral de Sant'Antonio Abate.

Imatge 3. Concatedral de Sant'Antonio Abate de Castelsardo.

La diòcesi sarda d'Empúries fou erigida l'any 1113 prop de l'antiga localitat de Codaruina (avui dia Valledoria), població situada a la desembocadura del riu Coghinas abandonada l'any 1503 a favor de Castell Empúries. La diòcesi d'Empúries i la diòcesi també sarda de Civita⁽¹⁴⁾ s'uniren el 5 de juny de 1506 mitjançant la butlla papal *Romanus Pontifex* de Juli II. Amb la mort del bisbe de Civita Pedro Stornell l'any 1510, la residència episcopal de la diòcesi d'Empúries-Civita s'establí a Castelsardo. Entre el segle XVI i el XVIII, la residència episcopal fou a Castelsardo. L'any 1621, la butlla papal *Sacri Apostolatus* del papa Gregori XV, a petició del vicari parroquial, permeté la construcció la col·legiata de Tempio, sol·licitant el vistiplau del capítol d'Empúries. L'any 1839, amb la butlla *Quamvis equam*, el papa Gregori XVI formalitzà el trasllat de la seu episcopal a Tempio –esdevinguda també en aquells anys capital de província–, tot suprimint l'antiga diòcesi de Civita per iniciativa del bisbe de Tempio Diego Capece, que formulà la denominació *diocesi di Ampurias e Tempio*. El 30 de setembre de 1986 la diòcesi assumí el nom de *diocesi di Tempio-Ampurias* (diòcesi de Temple-Empúries). Actualment la Santa Seu està duent a terme la revisió del nom de la diòcesi per a l'addició de la denominació històrica de Civita.

Ara per ara, l'índex més clar sobre la catalanització de Castelgenovese per Castell d'Empúries durant l'edat mitjana és la presència d'un membre del casal dels comtes d'Empúries, és a dir, de Ramon d'Empúries –ja sigui fra Ramon d'Empúries o bé el fill d'Huguet i nebot de Ponç Hug IV– a Sardenya al primer terç del segle XIV i, sobretot, com a lloctinent general del governador de l'illa el 1362. L'interès dels comtes d'Empúries per tenir un enclavament a Sardenya no fou únicament polític o militar, ja que l'ocupació i la possessió de territori a l'illa responia a interessos comercials i econòmics a partir de l'explotació de les riqueses naturals de Sardenya: blat, llana, cuir, sal i, sobretot, plata i corall, als quals cal afegir els contactes culturals existents entre la corona d'Aragó i els territoris de l'actual Itàlia (Sicília, Sardenya, Gènova, Pisa, Florència, Venècia, etc.) durant els segles XIII, XIV i XV. Amb tot, hem de concloure que no es pot establir cap afirmació ferma sense la consulta i el buidatge amb intensitat i amb extensió dels diversos fons documentals que puguin aportar una sòlida explicació a aquest fet.

14. Es tracta de l'antiga diòcesi de Fausania (l'actual Olbia), una de les més antigues de l'illa erigida ja l'any 304 dC. Fou diòcesi sufragània de l'arxidiòcesi de Càller. Al final del segle XI apareix com a sufragània de l'arxidiòcesi de Pisa, però a final del segle XII fou sotmesa directament a la Santa Seu. La catedral de la diòcesi extinta de Civita es trobava al mateix emplaçament on actualment hi ha la basílica romànica de Sant Simplicio a Olbia, construïda a principis del segle XIII.